

Meertaligheid en identiteit in de multiculturele samenleving

door

Guus EXTRA

Summary

This paper deals with multilingualism and identity in the multicultural society, as a consequence of processes of migration and minorization. In this context, the status and use of immigrant minority languages are considered from phenomenological, demographic, and sociolinguistic perspectives.

The first section offers *phenomenological* perspectives on how these languages and their speakers hit the headlines, in particular in terms of a conceptual discussion of such notions as nation-state, national and ethnic identity, ethnicity, citizenship, and integration.

The second section goes into the utilization and effects of different *demographic* criteria for the definition and identification of (school) population groups in a multicultural society. Given the decreasing significance of nationality and birth country criteria, it is argued that the combined criteria of ethnicity and home language are potentially promising long-term alternatives for obtaining basic information on the increasingly multicultural composition of European nation-states.

The third section offers *sociolinguistic* perspectives on the distribution and vitality of immigrant minority languages across Europe. In this context, the rationale, method, and first outcomes of the Multilingual Cities Project, carried out in six major multicultural cities in different European Union member states, are presented. The project is carried out under the auspices of the European Cultural Foundation, established in Amsterdam, and is coordinated by a research group of Babylon at Tilburg University.

1. FENOMENOLOGISCH PERSPECTIEF

Bij een bespreking van het thema "taal en identiteit" is het op voorhand van belang om erop te wijzen dat de literatuur over dit thema meer gekenmerkt wordt door waardengeladen normatieve retoriek dan door niet-gepassioneerde beschouwingen. Onder meer Edwards (1985) heeft nadrukkelijk een pleidooi gehouden

voor de tweede in plaats van de eerste benadering. Vragen over taal en identiteit zijn uiterst complex, niet in de laatste plaats omdat ze overwegend in verschillende disciplines gesteld worden. In de sociale wetenschappen wordt het begrip "identiteit" vaak zonder verwijzing naar empirische gegevens over taalgebruik besproken, terwijl in de taalwetenschap het omgekeerde geldt.

Het begrip "identiteit" is nauw verweven met de begrippen "etniciteit" en "nationalisme". Vaak wordt ook gesproken van "etnische identiteit" en "nationale identiteit". Het begrip "etnische identiteit" verwijst vaak naar de identiteit van etnische minderheidsgroepen in een natie-staat en benadrukt daarbij het anderszijn in vergelijking met de meerderheid van de inwoners. Anderzijds maken alle inwoners van een natie-staat deel uit van een etnische groep, hoewel meerderheidsgroepen zichzelf zelden als zodanig definiëren. In feite vormt het Griekse woord *ethnos* echter een verwijzing naar "natie". Voor een uitvoerige bespreking van de begrippen "natie", "nationaliteit" en "nationalisme" wordt verwezen naar Fishman (1989: 105-175). Het onderwerp wordt verder gecompliceerd door het naast elkaar bestaan van de begrippen "nationale minderheid" en "etnische minderheid". Meestal wordt daarbij gedoeld op respectievelijk autochtone en allochtone minderheidsgroepen die gebruik maken van respectievelijk autochtone en allochtone minderheidstalen. Door intergenerationale processen van taalverschuiving kan de communicatieve waarde van autochtone en allochtone minderheidstalen gereduceerd worden of zelfs verloren gaan (vgl. respectievelijk de status van het Fries in Nederland of die van het Nederlands in Australië). Ook al kunnen deze talen hun communicatieve waarde deels verliezen, dan nog kunnen ze een belangrijke symbolische waarde binnen autochtone en allochtone minderheidsgroepen behouden. Terwijl meerderheidstalen in een natie-staat groeps grenzen naar buiten markeren, markeren autochtone en allochtone minderheidstalen in een natie-staat groeps grenzen naar binnen. Ofschoon de begrippen "nationaliteit" en "etniciteit" beide gestoeld zijn op groepsverbondenheid, is het verschil tussen beide er allereerst een van schaalgrootte.

De begrippen "etniciteit" en "etnische identiteit" duiken pas op als concepten in de sociale wetenschappen in de jaren zestig van

de twintigste eeuw en hebben een complexe lading (zie ook Verkuuyten 1999). Ze kunnen verwijzen naar objectieve en/of subjectieve eigenschappen van meerderheids- en minderheidsgroepen in termen van een gedeelde herkomst, taal, religie, cultuur, geschiedenis, afstamming (*ancestry*) of ras. In alle gevallen wordt echter bedoeld op feitelijke (objectieve) of veronderstelde (subjectieve) groepskenmerken. De begrippen "taal" en "etniciteit" zijn zo nauw met elkaar verbonden dat in de meeste definities van "etniciteit" het begrip "taal" als deelcomponent optreedt. Voor Fishman (1977) vormt taal zelfs het meest karakteristieke kenmerk van etnische identiteit. Voor sommige minderheidsgroepen vormt taal echter in sterkere mate een kernwaarde van hun identiteit dan voor andere groepen (Smolicz 1980, 1992). Edwards (1985: 10) komt na een uitvoerige analyse van definities van "etnische identiteit" in een reeks van studies tot de volgende operationalisering:

Ethnic identity is allegiance to a group – large or small, socially dominant or subordinate – with which one has ancestral links. There is no necessity for a continuation, over generations, of the same socialisation or cultural patterns, but some sense of a group boundary must persist. This can be sustained by shared objective characteristics (language, religion, etc.), or by more subjective contributions to a sense of "groupness", or by some combination of both. Symbolic or subjective attachments must relate, at however distant a remove, to an observably real past.

Het is onmogelijk om over etnische identiteit te spreken zonder verwijzing naar andere etnische identiteiten of naar nationale identiteit. De gelijkstelling van "taal" en "nationale identiteit" berust echter op een ontkenning van het bestaan van meerderheids- en minderheidstalen binnen de grenzen van elke natie-staat en vindt zijn wortels vooral in de Duitse Romantiek van het eind van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw (zie Fishman 1989: 105-175, 270-287 en Edwards 1985: 23-27 voor een historisch overzicht). De gelijkstelling van Duits en Duitsland vormde een reactie op het rationalisme van de Verlichting en was mede gebaseerd op anti-Franse sentimenten. De term "nationalisme" verschijnt voor het eerst aan het eind van de achttiende eeuw, de term "nationaliteit" pas honderd jaar later. Romantische filosofen als Johann Gottfried Herder en Wilhelm van Humboldt legden de grondslag voor de opkomst van een taalnationalisme in Duitsland, waarbij de Duitse taal en natie superieur werden geacht boven de Franse. De Fransen lieten zich echter niet onbetuigd in het

uitdrukken van hun gevoel voor het omgekeerde. Ofschoon elke natie gekenmerkt wordt door heterogeniteit, met inbegrip van talige heterogeniteit, hebben nationalistische bewegingen zich in hun gelijkstelling van taal en natie altijd beroepen op dit klassieke Europese discours.

Ook de Verenigde Staten zijn voor dit nationalisme niet immuun gebleven. De *English-only* beweging in de VS (*US English*) werd in 1983 opgericht uit vrees voor het groeiend aantal *Hispanics* op Amerikaanse bodem (Fishman 1988). Deze organisatie heeft zich van meetaf verzet tegen tweetalig onderwijs Spaans-Engels, omdat dat zou leiden tot *identity confusion* en heeft tal van – voorsnog vergeefse – pogingen ondernomen om de aanwijzing van Engels als de officiële taal van de VS een grondwettelijke basis te geven. De vooronderstelling hierbij was dat andere talen (in het bijzonder Spaans) de grondslagen van de natie-staat zouden ondermijnen. Dit nationalisme vond zijn voedingsbodem in een blanke protestantse Engelstalige elite (Edwards 1994: 177-178).

De relatie tussen taal en identiteit is geen statisch, maar een dynamisch gegeven dat vooral in de laatste decennia van de twintigste eeuw aan sterke transnationale veranderingen onderhevig is geraakt. Deze veranderingen doen zich in Europa voor in drie verschillende arena's (Oakes 2001):

- in de *nationale* arena's van de lidstaten van de Europese Unie (voortaan EU) staat de traditionele identiteit van de natie-staat ter discussie ten gevolge van grootschalige processen van migratie en minderheidsvorming;
- in de *Europese* arena ontwikkelt zich door processen van samenwerking en voortschrijdende integratie het concept van een Europese identiteit;
- in de *mondiale* arena doen zich processen voor van globalisering waardoor onze wereld steeds kleiner wordt; door een voortschrijdende informatie- en communicatietechnologie verlopen communicatieprocessen bovendien steeds sneller.

De veranderingen in deze drie arena's hebben geleid tot de ontwikkeling van het concept van een transnationaal burgerschap en van een transnationale meervoudige identiteit. Inwoners van Europa identificeren zich in toenemende mate niet langer met een

enkele natie-staat, maar geven steeds meer blijk van een meervoudige toerekening. De notie van een Europese identiteit werd voor het eerst door de EU verwoord in de *Declaration on European Identity* van december 1973 in Kopenhagen. Sindsdien hebben tal van supranationale instituties dit idee gepropageerd en bevorderd. De invoering van een Europese munteenheid in 2002 heeft aan dit idee vooralsnog de meest tastbare bijdrage geleverd. In een bespreking van het begrip "Europese identiteit" wijst Oakes (2001: 127-131) erop dat de erkenning van meervoudige identiteiten een voorwaarde in plaats van een belemmering vormt voor de acceptatie van een Europese identiteit. De erkenning van meervoudige identiteiten is niet alleen relevant voor de traditionele inwoners van de lid-staten van de EU, maar ook voor nieuwkomers in Europa. Recent onderzoek van Phales & Swyngedouw (2002) onder de Turkse en Marokkaanse gemeenschap in Brussel leidt bijvoorbeeld tot de volgende conclusies:

While Turks and Moroccans share with Belgians a social-contract type of citizenship in Belgium, they also adhere to a communal type of long-distance citizenship in Turkey and Morocco, which centres on a close linkage of national and religious attachments. We conclude that multiplicity is a key feature of minority perspectives on citizenship, which combine active participation in the national context of residence with enduring ethno-religious identification in the national context of origin.

Een transnationale, meervoudige identiteit en toerekening vragen om nieuwe competenties van de inwoners van Europa in de eenentwintigste eeuw. Tot die nieuwe competenties behoort allereerst het vermogen om om te gaan met toenemende diversiteit en heterogeniteit (Van Londen & De Ruijter, 1999). Meertaligheid kan in deze context als kerncompetentie worden beschouwd. Daarbij doen zich processen voor van zowel convergentie als divergentie. Zowel in de Europese als in de mondiale arena ontwikkelt het Engels zich steeds meer tot de *lingua franca* voor internationale communicatie (Oakes 2001: 131-136, 149-154). In Europa gaat dit ten koste van alle andere nationale talen van Europa, inclusief het Frans. In de nationale arena's van de lidstaten van de EU heeft een groeiend aantal allochtone inwoners behoefte aan competenties in de talen van de landen van verblijf en herkomst.

In de publieke beeldvorming over allochtone minderheidsgroepen in Nederland en in een bredere Europese context worden de dimensies *buitenlanders* en *integratie* sterk benadrukt (zie Extra & Verhoeven 1998). Naar allochtone minderheidsgroepen wordt allereerst vaak verwezen in termen van *buitenlanders/foreigners/étrangers/Ausländer*, ook in die gevallen waarin zij beschikken over de nationaliteit van het land waarin zij wonen. In het jargon van de EU wordt voorts gesproken over allochtone talen in termen van *non-territorial, non-regional, non-historical, non-indigenous* of *non-European languages*. De publieke oproep tot integratie is in opmerkelijk contrast met de taal van uitsluiting. Deze conceptuele uitsluiting is in hoge mate terug te voeren op een historisch nationaliteitsbesef dat op bloedverwantschap is gebaseerd. Dit besef vindt zijn wettelijke grondslag in het *ius sanguinis* ("recht van het bloed"). In landen met een langer immigratieverleden, in het bijzonder dominant Engelstalige immigratielanden als de Verenigde Staten, Canada, Zuid-Afrika en Australië, is het nationaliteitsbesef gebaseerd op het geboorteland en op het daarmee verbonden *ius soli* ("recht van de grond"). Toen Europeanen in het verleden hun continent van oorsprong verlieten en andere continenten koloniseerden, legitimeerden zij hun nationaliteitsaanspraken (en vooral die van hun nakomelingen) door de opname van het *ius soli* in de constituties van de landen waarin ze terecht kwamen. Bij deze grondwetbepalingen vond geen consultatie plaats van de oorspronkelijke inwoners, zoals Indianen, Inuit, Zulu's of Aboriginals in genoemde landen. Ondanks een toename van processen van immigratie en minderheidsvorming hielden de Europeanen op hun continent van oorsprong tegelijkertijd echter meestal vast aan het *ius sanguinis*. In beide contexten handelden zij daarmee vooral uit verondersteld eigenbelang.

Met dit verschillend nationaliteitsbesef zijn eerder genoemde kwalificaties onlosmakelijk verbonden. In de Verenigde Staten vormt een verwijzing naar *Amerikanen* een overkoepelende aanduiding van onderscheiden etnisch-culturele groepen zoals *Anglo-Americans, Afro-Americans* en *Latin-Americans* of *Hispanics*, terwijl met de kwalificatie *foreigners* wordt verwezen naar buitenlandse passanten zoals toeristen. Wanneer echter aan deze zijde van de Atlantische Oceaan de *Volkskrant* van 16 augustus 1996 de

voorpagina voorziet van de koptekst *Jongeren negatiever over buitenlanders*, wordt niet bedoeld op veranderde attitudes van Nederlanders tegenover toeristen, maar op die van autochtone tegenover allochtone leeftijdgenoten in Nederland.

Een tweede hoofdkenmerk van de publieke beeldvorming over allochtone minderheidsgroepen vormt de nadruk op *integratie*. Deze notie is populair vanwege zijn vaagheid en kan in feite verwijzen naar een heel spectrum van onderliggende concepten die variëren naar plaats en tijd (zie Kruyt & Niessen 1997 voor een comparatieve studie in vijf EU-landen sinds het begin van de jaren zeventig van de vorige eeuw). De uitersten van het spectrum bewegen zich tussen assimilatie en multiculturalisme. Het assimilatie-concept is gebaseerd op de premisse dat culturele verschillen tussen allochtone minderheidsgroepen en de autochtone meerderheid in de loop van de tijd moeten en zullen verdwijnen in een samenleving die ideaal-typisch als cultureel homogeen wordt opgevat. Aan de andere zijde van het spectrum is het multiculturalisme-concept gebaseerd op de premisse dat genoemde culturele verschillen een aanwinst zijn voor een pluralistische samenleving die culturele verscheidenheid beziet in termen van nieuwe bronnen en kansen. Terwijl vanuit het assimilatie-concept de nadruk ligt op unilaterale taken voor *nieuwkomers*, ligt vanuit het multiculturalisme-concept de nadruk op multilaterale taken voor alle inwoners in een sterk veranderende samenleving (zie ook Cohn-Bendit & Schmid 1992). In de praktijk stelt de gevestigde autochtone meerderheid vaak hoge eisen aan allochtone minderheidsgroepen in termen van assimilatie en is gewoonlijk zeer terughoudend in de bevordering of zelfs de acceptatie van culturele diversiteit als kenmerk van een toenemend multiculturele omgeving.

Het is interessant om de onderliggende assumpties van integratie in de publieke beeldvorming over allochtone minderheidsgroepen op nationaal niveau te vergelijken met assumpties op het niveau van Europese samenwerking en regelgeving. Op Europees niveau benadrukken politici het belang van een goede balans tussen verlies en behoud van "nationale" normen en waarden. Een hoofdzorg in het publieke debat over zulke normen en waarden is culturele en linguïstische verscheidenheid in termen van zowel

nationale als regionale talen (zie het Europees Handvest voor Regionale of Minderheidstalen). In deze context worden nationale en regionale talen vaak aangeduid als kernwaarden van culturele identiteit. Het is een paradoxaal verschijnsel dat in hetzelfde publieke debat allochtone minderheidstalen en minderheidsculturen gewoonlijk beschouwd worden als bronnen van achterstand en problemen en als obstakels voor integratie, terwijl nationale en regionale talen en culturen in een veranderende en zich uitbreidende EU worden opgevat als bronnen van verrijking en als randvoorwaarden voor Europese integratie.

2. DEMOGRAFISCH PERSPECTIEF

Bij de identificatie van minderheidsgroepen als doelgroepen van overheidsbeleid en overheidsfaciliteiten doen zich in toenemende mate problemen voor. In Nederland heeft inmiddels meer dan de helft van de personen die behoren tot de doelgroepen van het minderhedenbeleid de Nederlandse nationaliteit. Als gevolg van naturalisaties wordt deze groep steeds groter. Identificatie via het nationaliteitscriterium geeft dan ook slechts een beperkt beeld dat bovendien aan steeds snellere erosie onderhevig is. Vanaf 1990 is in Nederland dan ook naarstig gezocht naar complementaire dan wel alternatieve identificatiecriteria. In de concept-nota Registratie en Rapportage Minderhedenbeleid van het Ministerie van BiZa (1991) is aanvankelijk voorgesteld om via de gemeentelijke bevolkingsadministratie (GBA) een uniform identificatiemodel uit te proberen waarin per inwoner antwoorden op de volgende vragen worden gezocht:

- *In welk land bent u geboren?*
- *In welk land is uw moeder geboren?*
- *In welk land is uw vader geboren?*
- *Tot welke bevolkingsgroep rekent u zich?*
- *Wat is uw nationaliteit?*
- *Wat was uw nationaliteit op 1 januari van dit jaar?*

De vraag *Tot welke bevolkingsgroep rekent u zich?* is uitgeprobeerd in enkele haalbaarheidsanalyses in het kader van het Rapportagesysteem Toegankelijkheid en Evenredigheid (Roelandt & Veenman 1991, Verweij & Roelandt 1991). Aanvankelijk was het Ministerie van BiZa van plan de voorgestelde modelregistratie

over te nemen. De reacties van betrokken instellingen en adviesorganen op de concept-nota waren echter zeer afwijzend inzake hantering van het subjectieve criterium zelftoerekening. Zo wees de Registratiekamer erop dat het voorgestelde registratiesysteem de privacy onvoldoende zou waarborgen en daarom in strijd zou zijn met de Wet Persoonsregistraties. Ook de Landelijke Advies- en Overlegraad (LAO) van minderhedenorganisaties verzette zich tegen registratie op grond van zelftoerekening vanwege het subjectieve karakter en mogelijk misbruik van dit criterium.

In de definitieve nota Registratie en Rapportage Minderhedenbeleid van het Ministerie van BiZa (1992) wordt daarom voornamelijk volstaan met de criteria nationaliteit en geboorteland (van de persoon en diens ouders) en wordt een beslissing over invoering in de gemeentelijke bevolkingsadministratie van een alternatieve identificatiewijze uitgesteld. Den Heeten & Verweij (1993) bieden een handleiding voor gemeenten met het oog op de voorgestelde registratiewijze. Erkend wordt dat op middellange termijn een andere identificatiewijze noodzakelijk kan zijn. Een definitief besluit tot al dan niet brede invoering van zo'n identificatiewijze zal echter pas kunnen worden genomen na nader onderzoek en overleg. Op basis van een summier *tour d'horizon* in het buitenland, waarbij het thuistaalcriterium overigens onbelicht blijft, stelt Verweij (1997) voor om het zelftoerekeningscriterium op te nemen in toekomstige bevolkingsstatistieken in die gevallen waarin het gecombineerde geboortelandcriterium ontoereikend is. Alvorens daartoe landelijk zou worden overgegaan, bepleit Verweij kleinschalige experimentele studies naar de validiteit en maatschappelijke acceptatie van het zelftoerekeningscriterium, gelet op het subjectieve en historisch belaste karakter ervan.

Identificatie via het gecombineerde geboortelandcriterium (geboorteland van de betreffende persoon en/of diens moeder en/of vader) geeft zicht op de omvang van een groot aantal minderheidsgroepen van de eerste en tweede generatie. Tabel 1 laat de effecten van beide criteria zien voor de samenstelling van de Nederlandse bevolking op 1-1-1999 volgens het CBS (2000).

Groepen (x1000)	GL-PMV	Nationaliteit	Vershil
Nederlanders	13.061	15.097	+ 2.036
Turken	300	102	- 198
Marokkanen	252	129	- 123
Surinamers	297	11	- 286
Antillianen	99	-	- 99
Italianen	33	18	- 15
(vm.) Joegoslaven	63	22	- 41
Spanjaarden	30	17	- 13
Somaliërs	27	9	- 18
Chinezen	28	7	- 21
Indonesiërs	407	8	- 399
Overige groepen	1.163	340	- 823
Totaal	15.760	15.760	-

Tabel 1. Bevolking van Nederland (x1000) op 1-1-1999 op basis van het gecombineerde geboortelandcriterium (GL-PMV) en het nationaliteitscriterium (CBS 2000)

Vergeleken met het gecombineerde geboortelandcriterium leidt het nationaliteitscriterium tot een zeer opmerkelijke onderschatting van de multiculturele samenstelling van Nederland (zie ook Bijlsma & Koopmans 1994 voor een bespreking van sterke criterium-effecten). Ook de verschillende geboortelandcriteria laten grote onderlinge verschillen zien binnen en tussen groepen. Voorts is in tabel 1 in de geboortelandkolom sprake van een zeer omvangrijke niet-gespecificeerde groep "Overigen". Voor andere groepen dan vermeld in tabel 1 (zoals Molukkers) kunnen slechts globale schattingen worden gegeven, terwijl de criteria voor deze schattingen bovendien onduidelijk zijn. Het (gecombineerde) geboortelandcriterium is dus evenmin zonder identificatieproblemen. Gebruikmaking van dit criterium leidt minstens in de volgende gevallen in feite tot non-identificatie:

- een in omvang toenemende groep van derde en volgende generaties (vgl. Turken en Marokkanen in Nederland);
- verschillende etnisch-culturele groepen uit eenzelfde herkomstland (vgl. Turken en Koerden uit Turkije);

- eenzelfde etnisch-culturele groep uit verschillende herkomstlanden (vgl. Chinezen uit China en Vietnam);
- etnisch-culturele groepen zonder territoriumstatus (vgl. Roma/Sinti);
- personen die in meer dan één herkomstland hebben gewoond (vgl. vluchtelingen).

Vastgesteld kan worden dat zowel het nationaliteitscriterium als het (gecombineerde) geboortelandcriterium in intergenerationeel opzicht steeds meer aan erosie onderhevig zijn. Deze erosie in identificatiemogelijkheden vormt geen typisch Nederlands verschijnsel. In landen met een langer immigratieverleden, in het bijzonder in dominant Engelstalige immigratielanden als Australië, Canada, de Verenigde Staten en Zuid-Afrika, worden om deze reden via periodiek bevolkingsonderzoek onder meer gegevens verzameld over zelftoerekening/ethniciteit (*To which ethnic group do you consider yourself to belong?*) en thuistaalgebruik (zie Extra e.a. 2002 voor een uitvoerige vergelijking van deze vier landen). Dergelijke gegevens worden beschouwd als kernindicatoren voor het lidmaatschap van verschillende etnisch-culturele groepen. In tabel 2 worden de voornaamste voor- en nadelen van genoemde identificatiecriteria samengevat (zie ook Broeder & Extra 1998: 4).

criterium	Voordelen	Nadelen
Nationaliteit (NAT) (PVM)	<ul style="list-style-type: none"> • objectief • relatief eenvoudig vast te stellen 	<ul style="list-style-type: none"> • (intergenerationele) erosie door naturalisatie of dubbele NAT • NAT niet altijd indicatief voor etniciteit/identiteit • sommige (m.n. ex-koloniale) groepen hebben NAT van immigratieland
Geboorteland (GL) (PVM)	<ul style="list-style-type: none"> • objectief • relatief eenvoudig vast te stellen 	<ul style="list-style-type: none"> • intergenerationele erosie door geboorten in immigratieland • GL niet altijd indicatief voor etniciteit/identiteit (bv. Nederlanders geboren in buitenland) • onveranderlijk/ deterministisch: doet geen recht aan dynamiek van de samenleving (in tegenstelling tot alle andere criteria)
Zelftoerekening (ZT)	<ul style="list-style-type: none"> • raakt de kern van de identificatievraag <i>Tot welke bevolkingsgroep rekent u zich?</i> • emancipatorisch: ZT komt tegemoet aan eigen beleving van etniciteit/identiteit 	<ul style="list-style-type: none"> • per definitie niet objectief en mede bepaald door tijdgeest • meervoudige ZT mogelijk (bv. Turkse Nederlanders) • historisch belast (vooral door Tweede Wereldoorlog)
Thuis taal	<ul style="list-style-type: none"> • thuis taal is meest opvallend etniciteitscriterium in communicatieprocessen • thuis taalgegevens leveren cruciale bouwstenen voor overheidsbeleid (bv. voorlichting, onderwijs) 	<ul style="list-style-type: none"> • complex criterium (wie spreekt wanneer welke taal tegen wie?) • taal niet altijd kernwaarde van etniciteit/identiteit (bv. Nederlanders in Australië) • moeilijk bruikbaar voor eenpersoonshuishoudens

Tabel 2. Criteria voor de definitie en identificatie van bevolkingsgroepen in een multiculturele samenleving (PVM = gecombineerd criterium m.b.t. persoon, vader en moeder)

Tabel 2 maakt duidelijk dat er geen koninklijke demografische weg voorhanden is en dat verschillende identificatiecriteria elkaar kunnen aanvullen en versterken. Gelet op de afnemende betekenis van nationaliteits- en geboortelandcriteria, vormt het gecombineerde criterium van zelftoerekening en thuistaalgebruik een potentieel alternatief voor inzicht in de multiculturele samenstelling van bevolkingsgroepen.

Eenduidige gegevens over thuistaalgebruik worden in Nederland voorsnog niet op landelijke schaal verzameld. Toch levert een periodieke verzameling van gegevens over thuistaalgebruik niet alleen cruciale bouwstenen op voor algemene bevolkings- en leerlingstatistieken, maar ook voor op specifieke allochtone groepen te richten overheidsbeleid. Goede voorbeelden van dergelijk overheidsbeleid zijn voorlichting in allochtone talen over burgerrechten en burgerplichten en onderwijs in allochtone talen. Voor beleidsvragen over onderwijs Nederlands als tweede taal en onderwijs in allochtone talen leveren gegevens over thuistaalgebruik belangrijke meerwaarde op in vergelijking met de criteria nationaliteit, geboorteland en etniciteit. Met thuistaalgebruik als criterium voor onderwijsfaciliteiten komen ten slotte potentieel relevante, maar voorsnog onderbelichte doelgroepen in beeld.

In Extra e.a. (2002) zijn langdurige ervaringen met periodiek bevolkingsonderzoek in kaart gebracht van vier eerder genoemde niet-Europese dominant Engelstalige immigratielanden, te weten Australië, Canada, Zuid-Afrika en de Verenigde Staten. Daarbij zijn aanzienlijke verschillen geconstateerd in de aard van de onderzoeksvragen, zowel tussen landen als binnen landen in de loop van de tijd. Gelet op deze verschillen, is het niet eenvoudig om vergelijkend crossnationaal en/of longitudinaal onderzoek te doen naar de beschikbare statistische gegevens. Tabel 3 biedt een overzicht van de wijze waarop in deze vier landen in recent bevolkingsonderzoek bevolkingsgroepen worden gedefinieerd en geïdentificeerd.

Vragen in bevolkingsonderzoek	Australië 2001	Canada 2001	ZA 1996	VS 2000	Dekking
1 Geboorteland van de persoon	+	+	+	+	4
2 Geboorteland van de ouders	+	+	-	-	2
3 Staatsburgerschap	+	+	+	+	4
4 Etniciteit (herkomst)	-	+	-	+	2
5 Afstamming (<i>ancestry</i>)	+	+	-	+	3
6 Ras	-	+	+	+	3
7 Moedertaal	-	+	-	-	1
8 Taalgebruik thuis	+	+	+	+	4
9 Taalgebruik op het werk	-	+	-	-	1
10 Beheersing van landstaal/talen	+	+	-	+	3
11 Godsdienst	+	+	+	-	3
Totaal van bevraagde dimensies	7	11	5	7	30

Tabel 3. Overzicht van vragen in recent bevolkingsonderzoek in vier niet-Europese dominant Engelstalige immigratielanden

Zowel de aard als het aantal van de vragen zijn per land verschillend, met Canada in een topositie qua aantal vragen. Slechts drie vragen zijn in elk van de vier landen gesteld, terwijl twee vragen slechts in één land zijn gesteld. Over taal zijn de meeste vragen gesteld, te weten vier verschillende vragen.

Vragen over afstamming (*ancestry*), etniciteit of ras (*race*) zijn in elk van de landen problematisch, te beginnen met het onderscheid tussen deze drie concepten alleen al. Soms worden afstamming en etniciteit als equivalente begrippen opgevat, zoals in de Verenigde Staten (vraag in 2000: *What is this person's ancestry or ethnic origin?*) of in Canada (vraag in 2001: *To which*

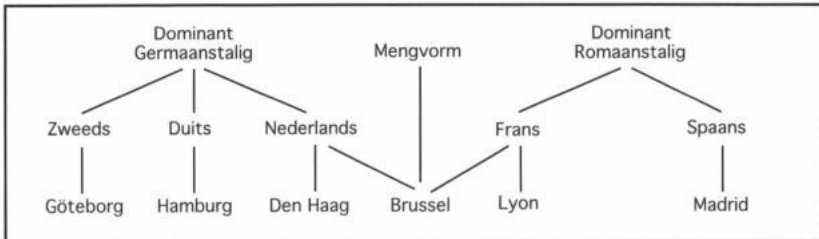
ethnic or cultural group(s) did this person's ancestors belong?). In Australië heeft de vraagstelling in 2001 alleen betrekking op *ancestry* en niet op *ethnicity* (vraag: *What is the person's ancestry?*, met als toelichting voor respondenten: *Consider and mark the ancestries with which you most closely identify. Count your ancestry as far as three generations, grand parents and great grand parents*). Voorzover onderscheid wordt gemaakt tussen etniciteit en afstamming, heeft het eerste begrip meer betrekking op de huidige zelfdefinitie van de respondent en het tweede meer op diens voorouders. Hoe respondenten beide begrippen in feite zelf interpreteren blijft echter een zeer moeilijk oplosbaar probleem.

Terwijl over etniciteit slechts één vraag wordt gesteld in twee van de vier landen, worden over taal vier vragen gesteld in één tot vier landen. Alleen in Canada zijn al deze vier vragen gesteld. "Moedertaal" (vraag 7) is daarbij geoperationaliseerd als *language first learnt at home in childhood and still understood*, terwijl de vragen 8 en 9 betrekking hebben op *most often used at home/work*. Tabel 3 maakt de meerwaarde van taalvragen duidelijk voor de definitie en identificatie van multiculturele populaties, in het bijzonder de meerwaarde van de vraag over "thuis taal" in plaats van de vragen over de diffuse begrippen "moedertaal" en "etniciteit". De taalvragen in de besproken landen verschillen niet alleen in hun precieze vraagstelling en/of toelichting daarop, maar vormen ook een directe of indirecte grondslag voor onderwijsbeleid met betrekking tot Engels en andere talen. Concluderend stellen we vast dat grootschalige taalpeilingen niet alleen zinvol zijn, maar ook gebaat zijn met zowel *eenduidige* als *meervoudige* vragen over taalgebruik.

3. SOCIOLINGUIÏSTISCH PERSPECTIEF

Er zijn nauwelijks empirische studies voorhanden die een crossnationaal en crosslinguïstisch perspectief bieden op de status en het gebruik van immigrantentalen in Europa (vgl. Extra & Gorter 2001; Extra & Verhoeven 1998, 1993). In deze context besteden we aandacht aan de doelstellingen, onderzoeksmethode en eerste uitkomsten van het *Multilingual Cities Project* (voortaan MCP)

dat onder auspiciën van de *European Cultural Foundation* (gevestigd in Amsterdam) wordt uitgevoerd in een zestal grote multiculturele steden in verschillende EU-lidstaten. In de deelnemende steden hebben Germaanse en/of Romaanse talen een dominante status in de publieke sector. Figuur 1 biedt een overzicht van de selectie van talen en steden in het MCP.

Figuur 1. Selectie van talen en steden in het *Multilingual Cities Project* (MCP)

De doelstellingen van het MCP zijn:

- het verwerven van inzicht in de distributie en vitaliteit van allochtone thuistalen van scholieren;
- het onderzoeken van de potentiële statistische meerwaarde van het thuistaalcriterium voor de definitie en identificatie van multiculturele schoolpopulaties;
- het verhogen van het bewustzijn over meertaligheid als kenmerk van de multiculturele samenleving in het algemeen en van multiculturele scholen in het bijzonder;
- het leveren van bouwstenen voor lokaal onderwijsbeleid inzake meertaligheid.

Door processen van migratie en minderheidsvorming wordt elk van de deelnemende steden in het MCP gekenmerkt door een sterke diversificatie van zijn inwoners in termen van multicultu-raliteit en meertaligheid. Afgezien van Scandinavische landen bestaat er in Europa geen traditie in het verzamelen van thuistaalstatistieken over multiculturele (school)populaties. In België bestaan ten gevolge van de vigerende taalwetgeving zelfs wettelijke belemmeringen voor het verzamelen van dergelijke gegevens. De uitgevoerde taalpeilingen in genoemde zes steden onder leerlingen in het basisonderwijs (alleen in Den Haag ook in het voortgezet onderwijs) zijn deels geïnspireerd door grootschalige ervaringen met bevolkingsonderzoek buiten Europa (zie de voorgaande

paragraaf) en deels door eigen empirisch onderzoek onder leerlingen in een groot aantal Nederlandse gemeenten (zie Extra e.a. 2002). In het MCP is gestreefd naar *eenduidige, meervoudige* en in crossnationaal opzicht *equivalente* vragen over (thuis)taalgebruik. In overeenstemming met privacy-wetgeving bevatten de opgebouwde databestanden uitsluitend gegevens op het niveau van gemeente, school(type), klas, leeftijd en sekse en kunnen geen gegevens worden herleid tot individuele leerlingen.

Gelet op de toenemende verantwoordelijkheden van gemeenten als lokale onderwijsautoriteiten is het project uitgevoerd in nauwe samenwerking tussen onderzoeksgroepen van lokale universiteiten en gemeentelijke onderwijsautoriteiten. De algehele coördinatie van het project berust bij het onderzoekscentrum Babylon aan de Universiteit van Tilburg. Tabel 4 biedt een overzicht van het aantal deelnemende scholen en leerlingen. Het totale crossnationale databestand is gebaseerd op gegevens van meer dan 160.000 leerlingen.

Deelnemende steden	Aantal scholen	Deelname scholen	Aantal leerlingen	Deelname leerlingen	Leeftijdsbereik
Brussel	117 *	110 *	11,500	10,300	6-12
Hamburg	231 publiek 17 katholiek	218 publiek 14 katholiek	54,900	46,000	6-10
Lyon	173 **	42 **	60,000	11,650	6-11
Madrid	708 publiek 411 katholiek	133 publiek 21 katholiek	202,000 99,000	30,000	5-12
Den Haag	142 primair 30 secundair	109 primair 26 secundair	41,170 19,000	27,900 13,700	4-12 12-17
Göteborg	170	122	36,100	21,300	6-12

Tabel 4. Overzicht van het MCP-databestand (* alleen Nederlandstalige scholen; ** alleen onderwijsvoorrangsscholen)

In deze context besteden we aandacht aan de uitkomsten in Den Haag als gevalstudie (zie Extra e.a. 2001 voor een uitvoerig overzicht en Verlot e.a. 2003 voor de gegevens over Brussel¹). Tabel 5 biedt een overzicht van de voornaamste kengetallen ten tijde van het onderzoek in het basisonderwijs (voorjaar 1999) en voortgezet onderwijs (najaar 1997).

Onderwijssector	Totaal	Sample	Dekking
Basisonderwijs			
• scholen	142	109	77%
• locaties	158	123	78%
• leerlingen	41.170	27.900	68%
Voortgezet onderwijs			
• scholen	30	26	87%
• locaties	51	43	84%
• leerlingen	± 19.000	13.703	72%

Tabel 5. Voornaamste kengetallen over de onderzoekpopulatie in Den Haag

De dekking van scholen, locaties en leerlingen in het basis- en voortgezet onderwijs kan als substantieel worden aangemerkt. Enkele kernuitkomsten in Den Haag luiden als volgt:

- bij 49% van de bevroegde 27.900 leerlingen in het basisonderwijs worden thuis naast of in plaats van Nederlands één of meer allochtone talen gebruikt;
- hetzelfde geldt voor 42% van de bevroegde 13.700 leerlingen in het voortgezet onderwijs;
- in de totale populatie van ruim 40.000 leerlingen konden in totaal 88 allochtone thuishalen worden getraceerd;
- de 21 meest genoemde talen hebben een aandeel van 97% op het totaal aantal vermeldingen van allochtone thuishalen.

In tabel 6 vindt een uitsplitsing plaats naar basis- en voortgezet onderwijs van informatie over de top-21 van talen (n totaal >100).

1. Zie ook de volgende bijdrage, p. 133–152.

Nr	Taal	Totaal BO/VO	Totaal BO	Rangorde BO	Totaal VO	Rangorde VO
1	Turks	4.789	3.666	1	1.123	2
2	Hind(ustan)i	3.620	2.339	2	1.281	1
3	Berbers	2.769	1.830	4	939	4
4	Arabisch	2.740	1.941	3	799	5
5	Engels	2.170	1.219	5	951	3
6	Sranan Tongo	1.085	514	7	571	6
7	Papiamentu	893	682	6	211	9
8	Koerdisch	678	399	8	279	7.5
9	Spaans	588	381	10	207	11
10	Urdu/Pakistaans	547	390	9	157	13
11	Frans	535	256	11	279	7.5
12	Chinees	419	245	12	174	12
13	Duits	402	194	14	208	10
14	Somalisch	288	224	13	64	17
15	Javaans	262	111	18	151	14
16	Portugees	199	127	16	72	15
17	Italiaans	166	120	17	46	20
18	Akan/Twi/Ghanees	152	134	15	18	21
19	Farsi	131	71	19	60	19
20	Moluks/Maleis	130	63	20	67	16
21	Serv./Kroat./Bosn.	116	54	21	62	18

Tabel 6. Dalende frequentielijst van verwijzingen naar de top-21 van thuistalen (n totaal >100), uitgesplitst naar leerlingen in het basis- en voortgezet onderwijs

De rangcorrelatie tussen de talenlijst voor basis- en voortgezet onderwijs is 0,891 (Spearman's rho; significant op 0.01 niveau) en dus zeer hoog. In de top-8 van beide lijsten komen dezelfde talen voor, al is hun rangnummer verschillend. Opmerkelijke uitkomsten zijn de hoge rangpositie van Hind(ustan)i als thuistaal vergeleken met die van Sranan Tongo (beide thuistalen komen voor in de omvangrijke Surinaamse gemeenschap in Den Haag) en de vergelijkbaar hoge positie van Berbers en Arabisch (de eerste thuistaal komt met name voor in de Marokkaanse gemeenschap, de tweede daarnaast in tal van andere gemeenschappen afkomstig uit Noord-Afrika en het Midden-Oosten).

Op basis van de gecombineerde uitkomsten van de taalpeilingen in het basis- en voortgezet onderwijs worden de 21 meest genoemde allochtone thuistalen in pseudolongitudinaal perspectief geplaatst. Daarbij is sprake van een momentopname van leerlingen in zeven verschillende leeftijdsgroepen, in leeftijd variërend van 4 tot 17 jaar. Daarbij wordt telkens gesproken van taalgroepen. Het begrip "taalgroep" is een afgeleide van het antwoord van leerlingen op de vraag welke andere talen bij hen thuis in plaats van of naast Nederlands worden gebruikt. Op grond van het antwoordpatroon kunnen leerlingen tot meer dan één taalgroep behoren. Per taalgroep worden telkens vier taaldimensies voor zeven leeftijdsgroepen in de vorm van pseudolongitudinale figuren weergegeven en toegelicht. Het gaat daarbij om de dimensies taalvaardigheid, taalkeuze, taaldominantie en taalpreferentie. Daarnaast wordt telkens in de vorm van tabellen informatie gegeven over het aantal leerlingen in elk van deze leeftijdsgroepen, over de geboortelanden van de leerlingen en hun ouders en over andere talen die thuis bij de desbetreffende taalgroep gebruikt worden. Op basis van de in tabel 6 gepresenteerde 21 taalgroepen wordt voorts een crosslinguïstische en pseudolongitudinale vergelijking ondernomen van de vier eerder genoemde taaldimensies. De operationalisering van deze dimensies is als volgt:

- *taalvaardigheid*: de mate waarin de desbetreffende taal wordt verstaan;
- *taalkeuze*: de mate waarin de desbetreffende taal meestal dan wel even vaak als Nederlands wordt gebruikt met de moeder;
- *taaldominantie*: de mate waarin de desbetreffende taal het beste dan wel even goed als Nederlands wordt gesproken;
- *taalpreferentie*: de mate waarin de desbetreffende taal het liefste dan wel even graag als Nederlands wordt gesproken.

Bij de operationalisering van de eerste en tweede dimensie (respectievelijk taalvaardigheid en taalkeuze) is gestreefd naar een maximaal bereik. Bij vergelijking van de taalvaardigheden verstaan, spreken, lezen en schrijven worden voor verstaanvaardigheid in de literatuur meestal de hoogste scores gerapporteerd. Uit de literatuur komt voorts als algemene trend naar voren dat de moeder meestal fungeert als *gate keeper* voor taalbehoud (zie Broeder & Extra 1998:71). In het verlengde van deze analyses wordt op basis van genoemde vier taaldimensies een cumulatieve taalvitaliteitsindex (TVI) geconstrueerd voor de onderzochte ta-

len. Deze TVI is gebaseerd op de gemiddelde waarden van de gepresenteerde scores voor elk van de vier taaldimensies. Het gaat bij deze TVI per definitie om een arbitraire index, waarbij *gekozen* dimensies met *gekozen* operationalisering *gelijk* worden gewogen. Tabel 7 geeft een crosslinguïstisch beeld van de taalvitaliteit per taalgroep en per taaldimensie.

Taalgroep	Aantal leerlingen	Taalvaardigh.	Taalkeuze	Taaldominantie	Taalpreferentie	TVI*
Turks	4.789	96	86	56	50	72
Somalisch	288	92	88	57	53	72
Farsi	131	92	84	54	53	71
Chinees	419	94	82	52	48	68
Urdu/Pakistaans	547	94	80	46	51	68
Berbers	2.769	94	83	43	42	66
Serv./Kroat./Bosn.	116	84	62	43	52	62
Akan/Twi/Ghanees	152	89	69	37	33	60
Papiamentu	893	87	58	40	46	58
Arabisch	2.740	89	60	38	42	57
Portugees	199	82	58	28	41	53
Koerdisch	678	85	58	31	31	51
Spaans	588	84	53	25	36	51
Hind(ustan)i	3.620	89	40	18	30	44
Engels	2.170	83	29	21	37	42
Moluks/Maleis	130	74	39	14	30	42
Frans	535	68	32	19	25	37
Italiaans	166	67	30	14	26	37
Sranan Tongo	1.085	82	28	15	34	37
Duits	402	77	24	14	20	35
Javaans	262	73	23	6	16	28

Tabel 7. Taalvitaliteit per taalgroep en taaldimensie

(* taalvitaliteitsindex in cumulatieve %)

Allereerst is de hoge vitaliteit van het Turks opmerkelijk vergeleken met de (nagenoeg) even hoge vitaliteit van het Somalisch en Farsi. De eerste taal heeft in Nederland immers een langere migratiegeschiedenis dan de tweede en derde taal hebben. Lage gemiddelde waarden kunnen worden geconstateerd voor de talen waarmee het Nederlands in een koloniale taalcontactsituatie heeft

verkeerd, te weten Hind(ustan)i, Moluks/Maleis, Sranan Tongo en Javaans. Papiamentu onttrekt zich in tabel 7 aan dit patroon. Relatief lage gemiddelde waarden tekenen zich ook af voor Engels, Frans, Italiaans en Duits, die in veel gevallen eerder op een schooltaalstatus dan een thuistaalstatus kunnen bogen. Ook de hogere vitaliteit van Berbers dan van Arabisch op nagenoeg alle taaldimensies vormt een opmerkelijke uitkomst.

Ten slotte is de vraag relevant in hoeverre het thuistaalcriterium potentiële meerwaarde heeft ten opzichte van het geboortelandcriterium voor de definitie en identificatie van multiculturele schoolpopulaties. Allereerst geeft tabel 8 een vergelijkend beeld van de leerling- en oudergeboorten in Nederland. De 21 taalgroepen staan in een dalende ranglijst op grond van de mate waarin de leerlingen in de betreffende taalgroep in Nederland zijn geboren (in gepercenteerde scores). Tevens is aangegeven hoeveel procent van de moeders en vaders van de desbetreffende leerlingen in Nederland is geboren.

Taalgroep	Leerling	Moeder	Vader	Totaal
Moluks/Maleis	82	23	30	130
Hind(ustan)i	79	3	3	3.620
Italiaans	77	41	42	166
Chinees	75	5	5	419
Javaans	74	7	10	262
Sranan Tongo	73	4	4	1.085
Duits	73	43	49	402
Turks	72	5	4	4.789
Urdu/Pakistaans	72	3	2	547
Arabisch	70	5	3	2.740
Engels	70	35	37	2.170
Akan/Twi/Ghanees	70	1	5	152
Berbers	68	3	2	2.769
Frans	66	33	34	535
Portugees	65	14	22	199
Spaans	54	17	29	588
Papiamentu	50	7	6	893
Servisch/ Kroat./Bosn.	47	16	15	116
Koerdisch	42	2	2	678
Somalisch	33	1	1	288
Farsi	19	5	0	131

Tabel 8. Ranglijst van geboorten in Nederland (in %)

Voor 16 van de 21 taalgroepen geldt dat de meeste leerlingen in Nederland zijn geboren; voor de Farsi taalgroep geldt dat duidelijk in de minste mate. De ouders zijn daarentegen overwegend buiten Nederland geboren. Alleen bij de Moluks/Maleise, Italiaanse, Duitse, Engelse, Franse en Spaanse taalgroepen is een relatief groot aantal ouders in Nederland geboren. Ook in deze uitkomsten komt naar voren dat deze taalgroepen voor een deel meer kunnen bogen op een schooltaalstatus dan op een thuistaalstatus.

In tabel 9 wordt het al dan niet gebruiken van een andere taal dan Nederlands gerelateerd aan het al dan niet in Nederland geboren zijn. De leerlingen waarvoor op één van de desbetreffende

onderdelen gegevens ontbreken, zijn in deze vergelijking buiten beschouwing gelaten.

Geboorteland	Totaal	Thuis taal is alleen Nederlands		Thuis taal is andere taal naast of in plaats van Nederlands	
Leerling					
Nederland	27.120	13.436	41%	13.684	41%
Ander land	5.890	419	1%	5.471	17%
Moeder					
Nederland	13.234	11.347	34%	1.887	6%
Ander land	18.948	2.080	6%	16.868	51%
Vader					
Nederland	12.984	11.067	34%	1.917	6%
Ander land	18.654	2.275	7%	16.379	50%
Leerling/ Moeder/Vader					
Nederland	10.907	10.080	31%	827	3%
Ander land	21.246	3.064	9%	18.182	55%

Tabel 9. Vergelijking van het geboorteland van leerlingen en ouders met de thuis taal van leerlingen

Tabel 9 laat allereerst duidelijk zien dat de thuis taal en het geboorteland van de leerlingen niet met elkaar corresponderen en dus alternatieve/complementaire waarden vertegenwoordigen. Bij 41% van de leerlingen die in Nederland zijn geboren wordt thuis een andere taal gebruikt naast of in plaats van Nederlands. Het gecombineerde geboortelandcriterium (dat wil zeggen het geboorteland van de leerling en/of de moeder en/of de vader) correspondeert evenmin volledig met de thuis taal. Bij 3% van de leerlingen die in Nederland zijn geboren en/of waarvan de moeder/vader in Nederland zijn geboren, wordt thuis naast of in plaats van Nederlands een andere taal gebruikt. Omgekeerd wordt bij 9% van de leerlingen die in het buitenland zijn geboren en/of waarvan de moeder/vader in het buitenland zijn geboren, thuis alleen Nederlands gebruikt.

TEN SLOTTE

In deze bijdrage is aandacht besteed aan meertaligheid en identiteit in de multiculturele samenleving vanuit fenomenologisch, demografisch en sociolinguïstisch perspectief. Andere perspectieven zijn buiten beschouwing gebleven. Dat geldt in het bijzonder voor juridische/taalpolitieke en onderwijskundige perspectieven. Hiervoor wordt verwezen naar de rapportage van Extra & Yagmur (2003) in opdracht van de UNESCO.

(Zie ook www.unesco.org/most/discus.htm)

LITERATUURVERWIJZINGEN

- Broeder, P. & G. Extra, 1998, *Language, ethnicity and education. Case studies of immigrant minority groups and immigrant minority languages*, Clevedon, Multilingual Matters.
- CBS, 2000, *Allochtonen in Nederland 1999*, Voorburg, CBS.
- Cohn-Bendit, D. & Th. Schmid, 1992, *Heimat Babylon. Das Wagnis der multikulturellen Demokratie*, Hamburg, Hoffmann & Campe.
- Edwards, J., 1985, *Language, society and identity*, Oxford, Basil Blackwell.
- Edwards, J., 1994, *Multilingualism*, London, Routledge.
- Extra, G., R. Aarts, T. van der Avoird, P. Broeder & K. Yagmur, 2001, *Meertaligheid in Den Haag: de status van allochtone talen thuis en op school*, Amsterdam, European Cultural Foundation.
- Extra, G., R. Aarts, T. van der Avoird, P. Broeder & K. Yagmur, 2002, *De andere talen van Nederland: thuis en op school*, Bussum, Coutinho.
- Extra, G. & D. Gorter (eds.), 2001, *The other languages of Europe. Demographic, sociolinguistic and educational perspectives*, Clevedon, Multilingual Matters.
- Extra, G. & L. Verhoeven (eds.), 1993, *Immigrant languages in Europe*, Clevedon, Multilingual Matters.
- Extra, G. & L. Verhoeven (eds.), 1998, *Bilingualism and migration*, Berlin, Mouton De Gruyter.
- Extra, G. & K. Yagmur, 2003, *Language diversity in multicultural Europe. Comparative perspectives on immigrant minority languages at home and at school*, Paris, Unesco/Most.
- Fishman, J., 1977, "Language and ethnicity", in H. Giles (ed.), *Language, ethnicity and intergroup relations*, London, Academic Press, pp. 15-57.
- Fishman, J., 1988, "'English only': Its ghosts, myths, and dangers", *International Journal of the Sociology of Language*, 74, pp. 125-140.
- Fishman, J., 1989, *Language and ethnicity in minority sociolinguistic perspective*, Clevedon/Philadelphia, Multilingual Matters.

- Heeten, J. den & A. Verweij, 1993, *Identificatie en registratie van etnische herkomst. Een handleiding voor registratie en beleid*, Den Haag, VNG Uitgeverij.
- Kruyt, A. & J. Niessen, 1997, "Integration", in H. Vermeulen (ed.), *Immigrant policy for a multicultural society. A comparative study of integration, language and religious policy in five Western European countries*, Brussels, Migration Policy Group.
- Londen, S. van & A. de Ruijter, 1999, "Ethnicity and identity", in M. Foblets & C. Pang (eds.), *Culture, ethnicity and migration*, Leuven/Leusden, Acco, pp. 69-79.
- Ministerie van Binnenlandse Zaken, 1991, *Concept-nota registratie en rapportage minderhedenbeleid*, Den Haag, Ministerie van BiZa.
- Ministerie van Binnenlandse Zaken, 1992, *Registratie en rapportage minderhedenbeleid*, Den Haag, SDU.
- Oakes, L., 2001, *Language and national identity. Comparing France and Sweden*, Amsterdam/ Philadelphia, John Benjamins.
- Phales, K. & M. Swyngedouw, 2002, *National identities and representations of citizenship. A comparison of Turks, Moroccans and working-class Belgians in Brussels* (to appear), Brussels, Center for Interdisciplinary Studies.
- Roelandt, T. & J. Veenman, 1991, *Beter meten 3. Identificatie en classificatie van allochtone personen in registraties en onderzoeken*, Rotterdam, Instituut voor Sociologisch-Economisch Onderzoek.
- Smolicz, J., 1980, "Language as a core value of culture", *Journal of Applied Linguistics*, 11, pp. 1-13.
- Smolicz, J., 1992, "Minority languages as core values of ethnic cultures. A study of maintenance and erosion of Polish, Welsh, and Chinese languages in Australia", in W. Fase, K. Jaspaert & S. Kroon (eds.), *Maintenance and loss of minority languages*, Amsterdam, Benjamins, pp. 277-305.
- Verkuyten, M., 1999, *Etnische identiteit. Theoretische en empirische benaderingen*, Amsterdam, Het Spinhuis.
- Verlot, M., K. Delrue, G. Extra & K. Yagmur, 2003, *Meertaligheid in Brussel. De status van allochtone talen thuis en op school*, Amsterdam, European Cultural Foundation.
- Verweij, A., 1997, *Vaststelling van etnische herkomst in Nederland. De BiZa-methode nader bekeken*, Rotterdam, ISEO.
- Verweij, A. & T. Roelandt, 1991, *Minderheden in Nederland. Identificatie van allochtonen, een haalbaarheidsanalyse*, Rotterdam, Instituut voor Sociologisch-Economisch Onderzoek.